

СЮЖЭТ «ЦАРЭВІЧ-ЖАБА (РАК)» У БЕЛАРУСКІХ І НЯМЕЦКІХ КАЗКАХ

Сярод апавядальных жанраў вусна-паэтычнай творчасці пераважнае месца займаюць казкі. Традыцыйна фальклорныя творы гэтага жанру даволі разнастайныя па сваім паходжанні, мастацкіх асаблівасцях, ідэйна-тэматычным змесце. Многія казкавыя сюжэты з'яўляюцца ўніверсальнымі і сустракаюцца ў эпасе многіх народаў, што дае магчымасць параўноўваць іх, вылучаць асаблівасці і адметнасці. Да ўніверсальных можна аднесці і сюжэты чарадзейных казак, звязаныя з ператварэннямі мужчынскіх і жаночых персанажаў у жывёл. Адным з такіх з'яўляецца сюжэт «царэвіч-жаба (рак)», змешчаны пад нумарам 440 у паказальніку сюжэтаў Аарнэ-Томпсана. Сюжэт з ператварэннем заклатага юнака, які часцей паходзіць са знатнага роду, з'яўляецца прынцам ці каралём, характэрны для многіх еўрапейскіх народаў. Параўнанне асаблівасцей дадзенага сюжэту ў беларускай і нямецкай казачнай традыцыі прыводзіць да цікавых вынікаў.

У беларускіх выданнях ёсць чатыры тэксты, якія адпавядаюць дадзенаму нумару. Ва ўсіх творах цэнтральным персанажам з'яўляецца юнак, закліты ў рака. У казках падкрэсліваецца выпадковасць сустрэчы звычайных людзей з юнаком-ракам: *«Пайшла старушка зімнім урэмам па ваду. Пачарпнула ваду вядзеркам, а рак у вядро. Яна яго вон, а ён: «Не брасай мяне, я буду твой сын, будзеш шчасліва!»* [4, 98].

Адметна, што гэтых людзей рак-знайдзён пачынае зваць бацькамі: *«...і завець старыка аццом, старушку – мацер'ю»* [4, 99] і просіць «новых бацькоў» ажаніць яго з царэўнай: *«Што, – гаворыць, – ацец і мацер, я вам скажу: ідзі-ка, ацец, к цару ў сваты!»* [4, 99], *«...як адагрэўся на пячэ, так давай прасіць свайго гаспадара, каб пайшоў да кроля і сказаў, што ў яго е сын рчак і што ён хоча з каралеўнаю ажаніцца»* [4, 107]. Для заклатага юнака каханне дзяўчыны, якая прыме і пакахае яго ў выглядзе агіднай пачвары, – адзіны шлях зноў прыняць чалавечае аблічча.

Стары, нягледзячы на тое, што сын – рак, ідзе да цара і сватае за яго царскую дачку. У матыве захоўваецца водгалас татэмістычных уяўленняў. На гэту асаблівасць у сваіх даследаваннях звяртаюць увагу К. П. Кабашнікаў і А. С. Фядосік [5, 4].

Дзеля дасягнення сваёй мэты – узяць шлюб з царэўнай – герою прыходзіцца выконваць розныя заданні: *«Велена здзелаць ад нашага дома і да царскага мост хорошы – залатая масніца і сярэбраная, залатэй столб і сярэбраны»* [4, 99], *«...каб ад хаты да палаца мак расцвіў за гэту ноч!»* [4, 107]. Бліскачае выкананне ўсіх заданняў сведчыць, што юнак надзелены незвычайнымі ўласцівасцямі і мае стасункі з чарадзейнымі сіламі, таму цар згаджаецца аддаць сваю дачку замуж за рака.

Пачуццё прыязнасці дзяўчыны да рака ўзнікае, калі той скідае сваю шкарлупіну і ператвараецца ў прыгожага юнака. Для маладой жонкі вонкавае

аблічча мужа з'яўляецца вызначальным. Відавочна, што на дадзеным этапе яна не можа ўбачыць за агіднай знешнасцю свайго мужа яго душэўнага характа, таму царэўна не задумваючыся спальвае шкарлупіну. Аднак фактычнай ўмовай для зняцця закліцця становіцца не фармальны шлюб, а каханне, таму, мяркуем, і ўзнікае тэрмін, які і павінен быў выявіць сапраўдныя ўзаемаадносіны паміж мужам і жонкай: *«Тры дні трэба было быць ракам, а так ужо няведама колькі»* [6, 183]. У выніку царэвіч-рак знікае, пры гэтым папярэджвае: *«Хто да мяне цяпер захочаць дайсці, дык ён стопчаць трое ботаў зялезных, саб'ець тры кіі зялезных, за трудамі сваімі іх з'есць у харчах тры праскуры зялезных!»* [4, 103]; *«Як гэтыя чаравікі залезныя стопчаш, то тады хіба я выпакутуюся»* [4, 109]; *«Як ты падзярэш жалезныя чаравікі, то тады мая пакута скончыцца»* [6, 183].

Стаптаная чаравікі – метафарычны вобраз, які становіцца ацэнкай душэўных якасцей гераіні. Здольнасць стаптаць жалезныя чаравікі звязана з узнікненнем пачуцця кахання ў дзяўчыны. Яна павінна ўбачыць за вобразам рака дарагога сэрцу чалавека, за абалонкай пачварнага ўнутраную прыгажосць. Шлях да нараджэння сапраўдных шчырых пачуццяў у душы царэўны доўгі, бо для гэтага патрэбны стойкасць, вернасць, сіла духу, мэтанакіраванасць. І толькі калі царэўна духоўна абуджаецца, калі пераасэнсоўвае свае каштоўнасці, закліцце здымаецца. Падцверджанне гэтаму знаходзім у развязцы сюжэта казкі, калі шчаслівая дзяўчына знайшла свайго мужа, няхай і ў выглядзе галубка. Яе духоўнае абуджэнне падкрэслена тым, што яна прыняла каханага ў вобразе птушкі. Сапраўднае каханне перамагае любое закліцце: *«...варочаецца яна да палацу, ажно на дарозе чаравікі падраліся, так ён бач і перакінуўся зноў у чалавека»* [4, 110].

Такім чынам, сюжэт «царэвіч-рак» у беларускіх народных казках звязаны з ідэяй духоўных каштоўнасцей. Праз старажытную татэмістычную форму раскрываецца духоўная сіла і веліч чалавека. Цэнтральным вобразам сюжэта з'яўляецца вобраз дзяўчыны, паказаны ў розных жыццёвых сітуацыях. Гэта ад яе маральных і духоўных якасцей залежаў лёс заклітага юнака. Шчырасць, вернасць, настойлівасць у дасягненні мэты, нават самаахвярнасць дазваляюць бачыць у ёй жаночы ідэал традыцыйнай беларускай культуры. Вобраз юнака-рака ў казках паказаны больш лаканічна. Яго актыўнасць і настойлівасць выяўлены толькі ў моманце сватання. Ва ўсіх наступных эпізодах закліты царэвіч дзейнічае стрымана і высакародна. Ні слова папроку не гучыць з яго вуснаў перад знікненнем. Не праяўляе ён і такіх заганных якасцей, як хітрасць, ліслінасць, падман. Духоўная прыгажосць персанажа прывяла да ўзнікнення пачуцця кахання да яго з боку дзяўчыны і падштурхнула яе да актыўных дзеянняў.

Беларусь і Германія яднае тэрытарыяльная блізкасць, даўнія гандлёвыя зносіны, складаная гісторыя і багатыя культурныя сувязі. Разам з тым, гэта народы, якія размаўляюць на мовах розных груп: усходнеславянскай і раманскай. У кожнага з іх – свае традыцыі, свой светапогляд. Наколькі падобнымі ці рознымі з'яўляюцца характары герояў і трактоўка вобразаў у традыцыйных казачных сюжэтах, разгледзім на прыкладзе сюжэта № 440.

Нямецкі варыянт сюжэта 440 знаходзім у запісах братоў Грым. Гэта казка «Кароль-жабяня, або жалезны Генрых». Спецыфікай нямецкай казкі з'яўляецца закліццё каралевіча ў жабу. У нямецкай мове мы знаходзім два словы: die Krote – жаба, der Frosch – лягушка. Менавіта другое слова (лягушка) выкарыстоўваецца для характарыстыкі вонкавага выгляду заклітага царэвіча. Вобраз жабы, лягушкі ў беларускай культурнай традыцыі звычайна атаясамліваецца з жаночым вобразам, што падкрэсліваецца і граматычным паказчыкам роду. У нямецкай граматыцы лягушка – назоўнік мужчынскага роду. Таму для вызначэння асоб мужчынскага полу ў беларускім фальклоры звычайна выкарыстоўваюцца ракі ці вужы, а ў нямецкай казкавай традыцыі адпаведна – лягушка. Заўважым, што ўсе вобразы адносяцца да хтанічнага свету.

У адрозненне ад беларускіх казак, дзе герой спачатку набывае статус сына, гэта значыць пераходзіць пад апеку пэўнага роду, потым бацькі сватаюць за яго царэўну, потым бацька маладой выпрабювае будучага зяця, і толькі пасля афіцыйнай згоды бацькоў адбываецца сустрэча маладых людзей, закліты юнак з нямецкай казкі сам сустракаецца з дзяўчынай каля глыбокай студні, у якую зваліўся яе залаты мячык. Закліты каралевіч адразу ставіць умову: каб вярнуць залаты мячык, дзяўчына павінна выканаць жаданні жабы: *«...а вот если бы ты меня полюбила да со мной подружилась, и мы играли бы вместе, и сидел бы я рядом с тобой за столом, ел из твоей золотой тарелочки, пил из твоего маленького кубка и спал с тобой вместе в постельке»* [2, 6]. Каралеўна згаджаецца і неахвотна выконвае свае абяцанні. А калі царэвіч-жаба запатрабаваў пакласці яго ў каралеўскую пасцельку, дзяўчына не вытрымала і ў агідзе кінула жабу аб сцяну: *«...рассердилась тут королева и ударила его изо всех сил об стену»* [2, 6]. Нечаканы і крыху авантурны фінал казкі. Менавіта такім чынам вядзьмарства было разбурана: *«...но только упал он наземь, как вдруг обернулся королевичем с прекрасными, ласковыми глазами»* [2, 8]. Гэта сапраўдная метамарфоза: хітры, нахабны прэварацень, які цалкам адпавядае сваёй непрывабнай знешнасці, ператвараецца ў прыгожага юнака з добрым сэрцам.

Як бачым, у варыянце братоў Грым адсутнічае праблема духоўнага станаўлення, маральнай дасканаласці. Дзеянні і героя, і гераіні павінны былі толькі фармальна адпавядаць умовам закліцця.

Адзін разгледжаны намі тэкст германскага казачнага эпасу не дазваляе рабіць глыбокіх абагульненняў, гэта толькі невялікі штрышок у даследаванні заяўленай тэмы.

ЛІТАРАТУРА

1. Бараг, Л. Г. Белорусская сказка / Л. Г. Бараг. – Мінск, 1969.
2. Гримм, В. Сказки: в 2-х т. Т. 1 / В. Гримм, Я. Гримм. – Минск, 1992.
3. Пропп, В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Ленинград, 1946.

4. Чарадзеіныя казкі: у 2 ч. Ч. 2 / уклад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Батрашэвіч. – Мінск, 1973.

5. *Фядосік, А. С.* Беларуская сацыяльна-бытавая казка / А. С. Фядосік. – Мінск, 1983.

6. *Федароўскі, М.* Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. 2/ prezez Mihala Federowskiego / М. Федароўскі. – Krakow, 1853 – 1923. 1 мфільм (219 кадраў).